

ALLES GEGEVEN

Voor Paul

Jacqueline van Paaschen

ALLES GEGEVEN

MARIE TAK
VAN POORTVLIET
1871-1936

2025 Prometheus Amsterdam

Deze uitgave kwam mede tot stand met de financiële steun van het Jaap Harten Fonds, het Familiefonds Hurgronje en de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting.

JHF Jaap
Harten
Fonds

Naar aanleiding van deze publicatie vindt er in Kunstmuseum Den Haag, in nauwe samenwerking met Museum Boijmans Van Beuningen, van 5 juli 2025 t/m 1 maart 2026 een tentoonstelling plaats over Marie Tak van Poortvliet en Jacoba van Heemskerck.

KUNSTMUSEUM
DEN HAAG

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

© 2025 Jacqueline van Paaschen

Omslagontwerp Suzan Beijer

Omslagbeelden zie beeldverantwoording op p. 577

Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort

Zetwerk en opmaak Willem Morelis

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 5245 1

INHOUD

Proloog	7
I	
EEN MEISJE VAN STAND	9
1 In de schoot der traditie	10
2 De ontmoeting met Jacoba van Heemskerck	36
3 De politieke strijd van Tak van Poortvliet	48
II	
ECONOMISCH ONAFHANKELIJK	59
4 De dood van dierbaren	60
5 Een grote nalatenschap	70
6 Villa Loverendale	84
III	
MODERNE KUNSTVERZAMELING	105
7 De rode boom van Piet Mondriaan	106
8 Moderne kunst in Domburg	119
9 Bezoek aan de kubisten in Parijs	134
10 Kennismaking met Herwarth Walden	145
IV	
HET SPIRITUELE IN DE KUNST	151
11 Collectioneur van eigentijdse kunst	152
12 Ontmoeting met Rudolf Steiner	157
13 Erster Deutscher Herbstsalon	173
14 Cultuurpropaganda	195
V	
DUITSGEZINDE IDEALISTE	205
15 Pal achter Duitsland	206
16 Toetreding Anthroposophische Gesellschaft	215

17 Muziekrecensent van de opera's van Wagner	242
18 Tweede internationale Sturm-tentoonstelling	250
VI	
DE PEN ALS STILLE KRACHT	265
19 Inzet voor een nieuwe wereld	266
20 Muziekrecensent van <i>Caecilia</i> en <i>De Toekomst</i>	270
21 'Tönend wird für Geistesohren. Schon der neue Tag geboren'	291
22 De geestelijke richting in de nieuwe schilderkunst	301
VII	
HET SOCIALE VRAAGSTUK	319
23 De sociale driegeleding	320
24 De kunstopvatting van Marie Tak van Poortvliet	328
25 Driedelige Indeling van het Sociale Organisme	337
26 Een moderne 'volks paedagogiek'	351
VIII	
TERUG NAAR DE FAMILIEGROND	373
27 Een museum voor Jacoba	374
28 Cultuurmaatschappij Loverendale	400
29 Rudolf Steiner Kliniek	423
IX	
STERVEN BIJ HET GOETHEANUM	431
30 Verhuizing naar Dornach	432
31 Verzameling expressionistische kunst in Nederland	442
Verantwoording	456
Woord van dank	466
Noten	469
Literatuurlijst	552
Archieven	575
Gesprekken	576
Beeldverantwoording	577
Persoonsnamenregister	582

PROLOOG

‘Door mijn bezittingen zoo te verdeelen hoop ik een steentje bij te dragen tot het geluk der menschheid dus ook tot het uwe.’¹

Ernstig ziek en gedeeltelijk verlamd zat Marie Tak van Poortvliet achter haar bureau voor het raam. Van hieruit had ze zicht op het imposante Goetheanum, het internationale centrum voor de antroposofie in het Zwitserse Dornach. De heuvels van het Juragebergte waren met een dun laagje sneeuw bedekt. Het was grijs, bewolkt weer. De zon liet zich die 12de maart 1936 niet zien. Vijf dagen eerder had Hitler zijn troepen het gedemilitariseerde Rijnland binnen laten marcheren.

Op deze troosteloze winterse dag wilde ze een brief schrijven aan haar lievelingsnicht Eveline Tak van Poortvliet.² Ze wist dat haar levenseinde nabij was en dat ze zich moest verantwoorden voor haar testamentair besluit dat een breuk betekende met de eeuwenoude familietraditie. De zelfgekozen eenzaamheid in Dornach had haar een gevoel van onafhankelijkheid gegeven.

Aan de muur van het sobere appartement hingen drie schilderijen die door haar vriendin Jacoba van Heemskerck waren gemaakt. Aan het grootste schilderij, *Bild no. 23*, was ze gehecht geraakt (afb. k1). Het verbeeldde haar liefde voor de natuur die ze had meegekregen op de pachtboerderijen van haar ouders in Zeeland. Moderne kunstmusea in Nederland toonden onder-tussen interesse voor haar kunstverzameling die ze vanaf 1909 had opgebouwd. In haar testament had ze laten vastleggen dat *Bild no. 23* samen met andere werken aan het Gemeentemuseum in Den Haag zou worden nagelaten.³

Ze had zich aanvankelijk ingezet voor een vernieuwing in de kunsten. Later was daar de toepassing van de biologisch-dynamische landbouw op haar Zeeuwse landerijen bij gekomen.⁴ De laatste jaren had ze in Dornach veel conflicten meegemaakt. Ze was nu vijfenzeestig jaar oud en voelde dat haar energie was opgebruikt. Op haar bureau stond de typemachine waarmee ze tot voor kort vertalingen en brieven typte. Daarnaast lag een voordracht van Rudolf Steiner waarin ze zojuist gelezen had.⁵

Ze dacht aan Eveline, de dochter van haar broer Adri, van wie ze zielsveel hield. Adri was haar speelkameraad geweest op het familielandgoed

‘De Griffioen’ in Middelburg. Hoewel hun intenties ver uiteenlagen bezaten ze eenzelfde belangstelling voor natuur en landbouw. Ze had hem regelmatig op zijn landgoed ‘De Dierik’ in Oudelande opgezocht. Eveline woonde daar met haar ouders in de zomer en in de winter betrokken ze hotels in Brussel of aan de Rivièra. In 1931 zou Eveline uitgenodigd worden voor een thé dansant aan het hof door Hare Majesteit de Koningin en Zijne Koninklijke Hoogheid den Prins der Nederlanden. Haar naam prijkte op een lijst met mogelijke huwelijkskandidaten waaruit de beau monde gasten koos voor hun bals (afb. k2). Het zou echter in Wenen zijn dat Eveline Julius Franz Rudolf Jacobovits de Szeged ontmoette, met wie ze in 1933 trouwde. Op 27 december 1935 had ze bericht gekregen dat Eveline bevallen was van een gezonde zoon, Adriaan Pieter Roertert.

Vastbesloten nam Marie Tak van Poortvliet haar vulpen ter hand en gaf in een slecht leesbaar handschrift uitleg aan haar testamentaire bepaling.

Dornach 12 maart 1936

Eveline,

Mijn leven heeft langzamerhand tot uitsluitend doel gekregen het bevorderen van het werk, dat Dr. Rudolf Steiner in de wereld heeft gebracht. Daarvoor heb ik zelve offers gebracht door er alles wat ik had voor te geven. Indien jij het nodig had, had ik je zeker wat nagelaten, maar je hebt meer dan voldoende om van te leven. Door mijn bezittingen zoo te verdeelen hoop ik een steentje bij te dragen tot het geluk der menschheid dus ook tot het uwe. Zooals ik je ken, weet ik dat je het zult begrijpen en mijn besluit respecteerden. In stilte koester ik de wens erbij, dat het je belangstelling zal opwekken voor de anthroposophie.

J. M. Tak van Poortvliet

Op de enveloppe schreef ze: ‘Na mijn overlijden te openen door Eveline Tak van Poortvliet.’⁶

Joanna Maria Tak van Poortvliet stierf op 8 juli 1936 te Dornach. Op de overlijdensakte stond vermeld ‘ongetrouwd’.⁷ In het testament had ze bepaald dat haar stoffelijk overschot zou worden gecremeerd. De urn moest bijgezet worden in het monument dat ze in 1923 had laten ontwerpen voor haar vriendin jonkvrouwe Jacoba Berendina van Heemskerck van Beest, op de Begraafplaats & Crematorium Westerveld in de gemeente Velsen.⁸ Het was haar laatste daad waarmee ze bevestigde dat hun relatie verder reikte dan hun burgerlijke staat.

I

EEN MEISJE VAN STAND

't Heugt u nog, met welke glanssen
't Koestrend licht der morgenzon
Zijn' gewoonen loop begon
Aen de blauwe hemeltranssen;
Toen we, in 't geurig bloemsaizoen,
Met verlangde welkom-groeten
's Ugtends vroeg elkaër ontmoetten
Op mijn "hof den Griffioen"¹

1 IN DE SCHOOT DER TRADITIE

Joanna Maria Tak van Poortvliet kwam op 15 februari 1871 ter wereld in een deftig huis op de Koninginnegracht 23 in Den Haag (afb. 1). De monumentale woning telde drie verdiepingen. Marie behoorde tot een aristocratische familie die haar van jongs af aan omgaf met een verfijnde cultuur. De voorouderlijke stamboom gaat terug tot ver in de zestiende eeuw toen Christianus Mathias predikant was in de gemeente Meldorf in het Duitse Sleeswijk-Holstein. Zijn zoon Hendrik Mathias zou koopman worden. Deze twee typisch Hollandse archetypen, het verzorgen van het geestelijk leven en dat van de handelseconomie, speelden binnen de familie een belangrijke rol. Haar voorvaderen waren predikanten maar ook juristen en bestuurders die hoge functies bekleedden bij de West- en Oost-Indische Compagnie en de vroedschap van Middelburg. Zij vormden het 'patriciaat', de nieuwe adellijke families: ze waren niet alleen afgevaardigden van de Staten van Zeeland

1 Koninginnegracht 23,
Den Haag

maar ook grootgrondbezitters.¹ De vrouwelijke lijn schikte zich in haar rol van echtgenote en moeder. Er was dan ook niets wat erop duidde dat Joanna Maria Tak van Poortvliet een pionier van het modernisme zou worden.² Toch was er een mysterieuze kracht die Marie als nieuwe loot aan deze stam in zich had, waardoor ze het heft in eigen hand kon nemen.

De ouders, Johannes Pieter Roetert Tak van Poortvliet en Christina Louisa Henrietta Geertruida van Oordt, waren voor de geboorte van Marie in diepe rouw gedompeld door het overlijden op 20 januari 1871 van grootmoeder Joanna Maria Pous (afb. k3). Ze was op stand begraven in een grafkelder op de begraafplaats Oud Eik en Duinen in Den Haag.³ De komst van een gezonde dochter fleurde hen op. Volgens de vernoemingstraditie kreeg zij de namen van de overleden grootmoeder: Joanna Maria, met als roepnaam Marie. Hiermee was zij de tweede Joanna Maria in de familie, want een nichtje was ook al naar grootmoeder vernoemd. Van deze nicht zullen we niets meer vernemen hoewel haar vader, Caspar Pieter Pous Koolhaas, een bekend medicus en hygiënist was. Deze halfbroer van de vader van Marie zette zich in voor de verbetering van de gezondheidstoestand in de steden en had veel publicaties op zijn naam staan. In *De kindersterfte in den zomer van 1868* betoogde hij dat het alles uitmaakte in welk huis je wieg stond.⁴ Marie had geluk gehad, want ze behoorde tot de 3 tot 5 procent van de Nederlandse bevolking van wie de wieg zich in een voornaam huis bevond.⁵

Het scheelde ook maar een haar of de wieg van Marie had helemaal niet aan de Koninginnegracht gestaan. Haar grootvader, dominee Adriaan Tak, bracht namelijk een groot offer om de familiestand in ere te houden. Hij en zijn vrouw Joanna Maria Pous waren zich bewust dat niet alleen geld maar ook een opleiding onontbeerlijk was voor de opvoeding van hun vier kinderen. En daar ontbrak het nu juist aan in het kleine Brabantse dorpje Engelen waar hij predikant was voor zo'n vijftig protestante zielen (afb. k4).⁶ De weg naar 's-Hertogenbosch was onbegaanbaar en men was aangewezen op vervoer over water. Zelfs voor een bezoek aan de dokter werd een veerpont genomen.

Adriaan Tak snakte naar een beroeping in een grotere gemeente, maar die liet op zich wachten. Met zijn vrouw trok hij daarop zijn eigen plan: een verhuizing terug naar Middelburg. Hij besloot zijn toga aan de wilgen te hangen en zich op het beheer van zijn grootgrondbezit in Zeeland te gaan richten. Zo konden de kinderen, geheel volgens traditie, naar de Latijnse school en studeren in Leiden. Die beslissing ging gepaard met een innerlijke tweestrijd waarvan de kladbrieven uit het familiearchief getuigen. Daarbij kwam nog, toen zijn besluit al min of meer vaststond, onverwachts een uitnodiging van de hervormde kerk in de veel grotere gemeente Cadzand. Na 'ernstige overweging' bedankte hij beleefd, zonder nadere opgaaft van re-

den, voor dit aanlokkelijke aanbod. Op 12 augustus 1844 deed Adriaan Tak aan de kerkenraad van de Christelijke Hervormde Gemeente te Engelen de kennisgeving 'dat Zijn Eerw. het besluit had genomen in het belang zijner kinderen en met het eindigen der maand September eerstkomende zijn ambtsbediening te zijner plaatse neder te leggen'.⁷ Aan het einde van dat jaar verhuisde de familie naar een statig huis op de Dam 17 in Middelburg.⁸ Van de bloeiende handelsstad was niet veel meer over. Ze telde nog maar 15.000 inwoners en leidde een kwijnend bestaan. De aardappelziekte van 1845 tot 1848 liet ook het Zeeuwse platteland niet ongemoeid. De aardappelschaarste veroorzaakte schrijnende armoede en sociale en politieke onrust. Dat gold niet voor aristocratische families zoals de familie Tak, die door de handel zeer vermogend waren geworden.

Door het langdurig verblijf buiten Zeeland vertoonde Adriaan Tak echter wat 'eigenaardigheden', waardoor het contact met zijn familie afstandelijk was geworden.⁹ Waarschijnlijk gaf de terugkomst van het gezin aanleiding tot roddelpraat. Toch dwong de beschaafde houding van Adriaan Tak ook gezag af.¹⁰ De liefde voor zijn vrouw en respect voor haar aristocratische afkomst speelden een cruciale rol in zijn beslissing. Zijn standvastigheid werd nog een keer op de proef gesteld door een verzoek van de Hervormde Gemeente van Veere. Adriaan bedankte opnieuw voor de eer.¹¹

Het offer van grootvader Tak wierp vruchten af. Zijn zoon Johannes doorliep met succes de Latijnse school in Middelburg en deed vervolgens geloofsbelijdenis bij de Hervormde Gemeente.¹² Geheel in de lijn van de familietraditie ging hij rechten studeren in Leiden en promoveerde in 1862 op de dissertatie *Het recht van amendement in de constitutionele monarchie*. Velen zagen hem toen al als een intelligente man. Het was zijn ouders tot grote vreugde dat hij daarna een politieke carrière verkoos en benoemd werd tot commies bij de Raad van State (1863) en twee jaar later tot commies-griffier bij de Tweede Kamer. In 1865 was het plechtige moment waarop hij als kandidaat van de oudste loge van de Vrijmetselarij, L'Union Royale, geblinddoekt de tempel werd binnengeleid en ook innerlijk het licht zag.¹³ Hij zal deze loge voor franke en vrije geesten, waar ook zijn grootvaders lid van waren, omarmd hebben want die paste goed bij zijn karakter. Om de voorbereiding op het Kamerlidmaatschap van zijn zoon luister bij te zetten en het blazoën op te poetsen voegde grootvader Adriaan Tak in 1866 de naam Poortvliet aan de familienaam toe, vernoemd naar de ambachtsheerlijkheid Poortvliet op het Zeeuwse eiland Tholen die hij in 1857 had verworven. Zo heette de familie voortaan Tak van Poortvliet. De grote geneenheid voor zijn vrouw Joanna Maria bleek uit het feit dat hij in 1860 een polder behorend bij de ambachtsheerlijkheid Poortvliet op het eiland Tholen naar haar vernoemde: de Joanna Maria Polder.¹⁴

De ouders van Marie

Johannes (Pieter Roetert) Tak van Poortvliet, de vader van Marie, kreeg al in 1868, terwijl hij op de griffie van de Tweede Kamer werkte, een aanstelling tot secretaris van een staatscommissie die een regeling moest zien te vinden voor de financiering van de zeeweringen van 'calamiteuze' polders in Zeeland. Die polders waren niet in staat om zelf de kosten van zeewering te dragen. Hij schreef een brochure waaruit zijn deskundigheid in waterstaatszaken bleek. Een jaar voor de geboorte van Marie vaardigden de Zeeuwse liberalen hem af naar de Tweede Kamer. Hij was toen eenendertig jaar oud. Zijn politieke carrière had een vliegende start gemaakt. Als jong aanstormend politicus die zijn land vooruit wilde helpen, sloot hij zich aan bij de Jong-Liberalen, die de liberaal Johan Rudolf Thorbecke te behoudzuchtig vonden, hoewel hij belangrijke constitutionele hervormingen had doorgevoerd. Zij waren ontevreden over het beperkte kiesrecht en de sociale wetgeving. Vooruitgang was echter niet bepaald eenvoudig tot stand te brengen. Hun organisatie was gebrekkig en deze jonge liberalen hadden weinig contact met de maatschappelijke achterban. Tak van Poortvliet zou ook al snel binnen de liberalen in een wespennest van verdeelde meningen geraken. Wel groeiden de liberalen in 1870 uit tot de belangrijkste politieke groepering in het parlement.

Zijn ouders, Adriaan Tak en Joanna Maria Pous, waren van Middelburg naar een monumentaal pand aan de Javastraat 62 in Den Haag verhuisd. Vlak bij hun woning kochten ze voor hun zoon Johannes, en zijn eventuele bruid, een groot huis aan de Koninginnegracht. Niets was hun kennelijk te veel om bij te dragen aan een voorspoedige toekomst van hun veelbelovende zonen.¹⁵

Op 10 maart 1870, voorafgaand aan zijn benoeming tot lid van de Tweede Kamer, trad Johannes Pieter Roetert Tak van Poortvliet in het huwelijk met de negentienjarige Christina Louisa Henrietta Geertruida van Oordt. Ze was afkomstig uit een Rotterdamse patriciërsfamilie. Haar vader Willem van Oordt had het niet ver geschopt volgens de familie van Johannes. Hij was burgemeester van Monster. Maar door zijn voorganger Leon Herckenrath was er kleur aangebracht in dat saaie dorp.¹⁶ Hij had voordat hij burgemeester werd zijn fortuin gemaakt in Amerika en daar een slavin vrijgekocht met wie hij huwde. Met deze Juliette kreeg hij vijftien kinderen. Op het zeventiende-eeuwse landgoed Geerbron in Monster maakte zij 'een eilandje vol Charlestonianse kleurigheid, gezelligheid en luxe'.¹⁷

Willem van Oordt zal vaak bij de familie Herckenrath op bezoek zijn gegaan met zijn vrouw. Hij was gehuwd met Henrietta Louisa Geertruida Arnold, afkomstig van een familie die in Nederlandsch-Indië welvarend

was geworden, mede dankzij de slavernij.¹⁸ Christina was tien jaar oud toen haar moeder in Monster overleed. Ze had nog twee broertjes, van elf en van een jaar oud. In 1861 huwde haar vader opnieuw met Johanna Elisabeth van Oordt, een familielid dat dezelfde achternaam droeg.¹⁹ Zij zou presidente worden van de Haagse afdeling van de 'Algemeene Vrouwen-vereeniging Tesselschade', de eerste organisatie voor vrouwenemancipatie in Nederland, die in het geboortjaar van Marie werd opgericht.

In 1865 beëindigde Willem van Oordt zijn baan als burgemeester van Monster. Hij verhuisde naar Den Haag en ging met zijn gezin in de Riouwstraat 56 wonen. Hoewel hij de betrekking in Monster met veel moeite had verkregen en na zijn ontslag geen bepaalde bezigheden meer had, was 'het bezwaar van een school voor de kinderen' voor hem van doorslaggevend belang om te verhuizen.²⁰

Zijn dochter Christina ontplooidde zich in de hofstad tot een begeerlijke vrouw. Slechts achttien jaar oud ontmoette zij in Haagse kringen de elf jaar oudere politicus Johannes Pieter Roetert Tak van Poortvliet. Op hun huwelijk was zij reeds vijf maanden zwanger van Marie.²¹ Voor deze overtreding van het zevende gebod deed het jonge paar schuldbelijdenis in de Nederlandse Hervormde Kerk, voordat het huwelijk officieel kerkelijk en burgerlijk werd voltrokken. De Haagse high society zal met opgetrokken wenkbrauwen de zwangere bruid hebben aanschouwd. De menukaart van meer dan vijftien gangen maakte echter veel goed en bracht eenieder in opgeroepen staat van verrukking.²² Het echtpaar verheugde zich op de komst van hun eerste kind die door de voorhuwelijks zwangerschap aanvankelijk met schaamte – vooral ten opzichte van de grootouders – was omgeven. De dood van grootmoeder Joanna Maria Pous, na een ziekte van enkele dagen, wierp ook nog eens een schaduw op hun prille geluk.²³

Twee dagen na de geboorte van zijn dochter liet Johannes een advertentie plaatsen in de *Middelburgsche Courant* met de tekst: 's-Gravenhage, 15 februari 1871, bevallen van eene Dochter'.²⁴ Op kraambezoek kwamen alleen de grootvaders Adriaan Tak van Poortvliet en Willem van Oordt. De kleine Marie zou de beide grootmoeders slechts kennen van verhalen, foto's en geschilderde portretten. Grootmoeder Joanna Maria Pous liet een vermogen na van een miljoen gulden.²⁵ Johannes kocht, als rijk man en beginnend politicus, een halfjaar na de geboorte van Marie de ambachtsheerlijkheid Kleverskerke op Walcheren.²⁶

De wereld was in het geboortjaar van Marie rap aan het veranderen en er daagde een moderne cultuur aan de horizon. De verstedelijking nam tussen 1849 en 1889 toe en het inwonertal van Den Haag verdubbelde van 72.000 tot 156.000 inwoners.²⁷ Grootvader Tak beschikte over een vooruitziende blik, want zijn beide zonen zouden als medicus/hygiënist en politi-

cus een belangrijke rol spelen. Ingrijpende maatregelen dienden te worden genomen om de bevolkingsaanwas en de ermee gepaard gaande complexe problemen het hoofd te bieden.²⁸ In het zuidelijke deel van Den Haag ontstonden dichtbevolkte arbeiderswijken en ten noorden, meer tegen de duinen aan en op het zand, nestelden zich de gefortuneerden. In de lommerrijke stadsrand lag de Koninginnegracht, oorspronkelijk een in de jaren dertig van de negentiende eeuw gegraven kanaal dat doorliep tot Scheveningen. Hierlangs werden grote percelen uitgegeven waarop voorname woonhuizen verrezen met veel comfort, die meteen werden betrokken door adellijke families. Het fraai gesitueerde geboortehuis van Marie, vlak bij de 'Koninklijke Zoölogisch-Botanische Tuin', grensde aan de achterkant aan de Frederikskazerne, de oudste kazerne van Den Haag. Aan de voorkant reed de eerste paardentram naar Scheveningen.

De grandeur van de omgeving werd echter tenietgedaan door de verschrikkelijke geur van fecaliën die uit de gracht opsteeg. Pas in 1888 kwam er een spoelstelsel dat ten zuiden van Scheveningen in de zee uitmondde.²⁹ In de eerste levensjaren van Marie was er in de zomermaanden aan de Koninginnegracht een ernstig milieuprobleem. Voor plaatsgenoot en schrijver Louis Couperus betekende de typische grachtenlucht, 'den onzegbaar, teederen, zachtgroen aandoenden geur', een herinnering uit zijn vroegste jeugd die hem altijd bij zou blijven. Hij kon er later in den vreemde naar verlangen: 'Naar u, o lieflijke wasem van traag het Ververschingskanaal toe glijdende Haagsche grachtewateren! Naar u, o wonder mij mijne jeugd herinnerende en mijn rijperen leeftijd doordringenden geur!'³⁰ Om te ontsnappen aan de onwelriekende dampen vertrok het gezin Tak van Poortvliet in de zomermaanden steevast naar het lommerrijke Zeeland.

Moeder Christina richtte het huis modern in met schilderijen van de Haagse School-schilders zoals Hendrik Johannes Weissenbruch, Louis Apol, Anton Mauve, Jacob Maris en Hendrik Willem Mesdag. Net als haar man waren deze kunstenaars lid van het aristocratische bolwerk Sociëteit De Witte. Het laat zien dat 'de aanzienlijken' zich rond die tijd in toenemende mate met kunstenaars omringden.³¹ De vader van Marie gaf ook financieel steun aan het Schilderkundig Genootschap Pulchri Studio dat in 1847 was opgericht om de belangen van kunstenaars te behartigen.³² Zo was Marie van jongs af aan omgeven door een rijke cultuur en door kunstwerken met subtile tonen van bruin en grijs. De schilderijen in haar ouderlijk huis waren voornamelijk afkomstig van kunsthandel Goupil in Den Haag waar Vincent van Gogh in die jaren werkte als jongste bediende. Hij moest helpen bij het kisten van de schilderijen, en kopers van schilderkunst hadden graag met Vincent van doen omdat hij zijn enthousiasme voor het vak niet onder stoelen of banken stak. Een paar panden verder aan de Koninginne-

gracht, in het voormalig woonhuis van de kunstenaar Andreas Schelfhout, woonde Jozef Israëls die zou uitgroeien tot een van de meest toonaangevende Nederlandse kunstenaars.³³ Langs het geboortehuis van Marie was het een komen en gaan van meer of minder bekende schilders, kunstliefhebbers en kunsthandelaren.

Het gezin Tak van Poortvliet behoorde dus door een combinatie van beroep, welstand en geboorte tot de hogere stand. Onder de aanzienlijken in de hofstad was het standsbesef extreem ontwikkeld, sterker dan elders in Nederland. 'De voortdurende drang naar distinctie, het constante streven naar in- en uitsluiting, het permanent bewaken van sociale grenzen, het steeds opnieuw betwisten van die grenzen, voortdurend deftiger te willen lijken dan men eigenlijk was – dat alles doortrok nagenoeg elk aspect, elke vezel van het uithuizige sociale verkeer.'³⁴ Strenge ballotageprocedures domineerden het uitgaansleven en de aristocratische sociëteiten zoals De Witte. Den Haag ontwikkelde zich al snel tot een stad van vertier waar de elite zich amuseerde in de sociëteiten, de Koninklijke Schouwburg, de dieren-tuin, Scheveningen en het Haagsche Bos. De geboorteplaats van Marie was een weelderige stad die zijn welvaart te danken had aan de ongebreidelde consumptie van een rijke bovenlaag waar zij deel van uitmaakte. Deze voorname cultuur domineerde de eerste dertig jaar het leven van Marie.

Het gezin Tak van Poortvliet

Op 2 november 1872 werd het gezin Tak van Poortvliet uitgebreid met een zontje. Dit broertje van Marie zag op Allerzielen het levenslicht en werd Adri genoemd (afb. k5). De geboorte van een gezonde stamhouder bracht veel vreugde in het gezin.³⁵ De kleine Marie was dol op hem. Twee jaar later, op 22 juli 1874, kreeg ze er een zusje bij.³⁶ Zij werd vernoemd naar de overleden grootmoeder van moederskant, Henriette Geertruid, met de roepnaam Truus (afb. k7). Een neef van hun vader, C.W.E. Vaillant, die president was van het Gerechtshof in Zeeland, schreef onmiddellijk een gelukwens: 'van goeder harte wenschen wij U geluk met de voorspoedige bevalling van uwe lieve echtgenoot. [...] dat het herstel van de kraamvrouw en de ontwikkeling van eene tweede dochter zoo zeer mogen gezegend worden als bij de voorgaande gelegenheid'.³⁷ Kindersterfte was in die tijd aan de orde van de dag en drie gezonde kinderen vormden een kostbaar bezit.

Marie kon heel goed opschieten met Adri, want hun karakters pasten wonderwel bij elkaar. Ze trokken als speelkameraadjes veel met elkaar op (afb. k6). Met Truus boterde het minder goed. Marie vond haar te meegaand en weinig avontuurlijk aangelegd. Het grote verschil tussen de beide zussen zou later duidelijk aan het licht komen. Truus hechtte haar hele leven aan

de vastgelegde omgangsvormen waarmee ze was grootgebracht.

De moeder van Marie was intelligent en zachtaardig. Zij compenseerde met haar lieve karakter de strenge sfeer in huis die haar man Johannes tweegbracht (afb. k8). Hij was een nogal lastig heerschap door zijn onplooibaarheid.³⁸ Misschien leefde hij wel te veel naar de eisen en verwachtingen van zijn opofferende ouders. Maar het moet ook gezegd, ondanks de drukke politieke loopbaan kwamen zijn kinderen altijd op de eerste plaats. Daarin waren zijn ouders hem tot voorbeeld geweest. Zij brachten hem van jongs af aan een aristocratische houding bij die maakte dat hij zowel thuis als in de Kamer zelden zijn zelfbeheersing zou verliezen. Zelfs niet wanneer de hartstochten daar flink oplaaiden. Door intelligentie en welgemanierdheid – zo sprak hij met zachte stem en zekere reserve – straalde hij overwicht uit. Wel werd zijn initiatiefkracht vaak op de proef gesteld doordat hij keer op keer in de Tweede Kamer voor de muziek uitliep en politieke beoordelingsfouten maakte. Het ontbrak hem op die momenten aan tact, omzichtigheid en weloverwogen handelen. Zijn oudste dochter Marie erfde niet alleen zijn fysieke gesteldheid – een gedrongen lichaamsbouw, het zogenaamde ‘Takkenfiguur’, blauwe ogen en donkerblond haar –, maar ze kreeg ook zijn mentale eigenschappen van intelligentie, plichtsgetrouwheid en sterke sociale verantwoordelijkheid mee.³⁹ Haar temperament was daarentegen eerder flegmatisch te noemen. Van moeder Christina kreeg ze een innemende hartelijkheid mee. Door beide ouders werd ook zij weer in een aristocratische houding gemodelleerd (afb. k9).

Toen Marie ruim tweeënhalve jaar oud was overleed grootvader Adriaan Tak. Hij kon tevreden terugkijken op zijn leven want zijn missie was voltooid. Zijn beide zonen waren goed opgeleid en hadden prachtige functies verworven. Naast de ideële waarden van de oude beschaving droegen ze sociale standpunten uit die essentieel waren binnen de veranderende samenleving. Met trots constateerde hij dat zijn predikantenbestaan en hun jeugd in Engelen daar wellicht mede debet aan waren geweest.

Adriaan Tak, die al in 1870 met 31 grondbelastingaanslagen als puissant rijk gold, liet zijn vier kinderen een vermogen van f 999.000 na.⁴⁰ In een liefdevol gebaar naar zijn overleden vrouw had hij een aanvulling gemaakt op hun beider testament: ‘Om gevolg te geven aan den wil hunne dierbaren Moeder, Vrouwe Joanna Maria Pous, zal aan onzen oudste dochter Jacoba Suzanna Petronella Tak, gehuwd met Dr. Abraham van der Swalme, worden toebedeeld het nieuwe zilveren theeservies ons bij onze zilveren bruiloft geschenken, en de zilveren koffijkan met komfoor, welke het laatste geschenk was, dat mijne echtgenoot ontving van hare geliefde Moeder. En aan onzen jongsten dochter Dina Anthoinetta Tak het zilveren theeservies met pareltjes, het zilveren theekistje van draadwerk, en het schildpaden

doosje met zilveren lepelen.' Ten aanzien van zijn eigen goederen verlangde hij dat die 'gelijkelijk tusschen mijne kinderen zullen worden verdeeld'. Hij had samen met zijn vrouw nog een uitzondering gemaakt: 'Alleen ten aanzien van de Heerlijkheid Poortvliet wensch ik bepaald te hebben dat die met derzelve regten en eigendommen, waartoe ook de Joanna Maria Polder met deszelfs dijk en vroongronden behoort, benevens de twee perceelen met wei en bouwland, gelegen in den Priestermeet polder, zal begrepen zijn' ten gunste zou komen van hun zoon Johannes.⁴¹

De vader van Marie en niet zijn oudere halfbroer Caspar Pieter erfde de ambachtsheerlijkheid Poortvliet. Daarbij kwamen nog de overdekte grafkelder op de begraafplaats Oud Eik en Duinen en diverse hofsteden met grond op Walcheren in zijn bezit.⁴² Zijn ongehuwde zus Dina kreeg het ouderlijk huis met tuin, stal en koetshuis aan de Javastraat 62 waar zij uit Middelburg naartoe verhuisde.⁴³ Ze zou zich in Den Haag gaan beijveren voor de algemeen Nederlandse vrouwenvereniging 'Tesselschade' en de opleiding van meisjes in beroepen.⁴⁴ Het eeuwenoude landgoed De Griffioen in Middelburg viel haar door de erfenis van vader Adriaan Tak eveneens ten deel.⁴⁵

Vakanties op het landgoed De Griffioen

In de zomermaanden trok het hele gezin Tak van Poortvliet met tante Dina naar het landgoed De Griffioen in Middelburg (afb. k10). Marie zou er vele onbezorgde vakanties doorbrengen die haar jeugd kleurden. Overigens was het voor een familie van stand niet ongebruikelijk om in de winter in de stad te wonen en in de zomer op een landgoed. De buitenplaatsen fungeerden voor de aristocratie als een soort '*lieux de mémoire* van de familieclan – verzamelplaatsen van souvenirs, waar van generatie op generatie niets verloren ging'.⁴⁶

Johannes Tak van Poortvliet was in Zeeland een bekende persoonlijkheid geworden omdat hij zich in de Tweede Kamer had ingezet voor de voltooiing van het spoorwegnet. De Zeeuwen waren opgetogen dat hij hun belangen zo goed behartigde.⁴⁷ Voor de familie Tak van Poortvliet betekende de nieuwe spoorverbinding tussen Bergen op Zoom en Middelburg een luxe. Ze konden nu per spoor vanuit Den Haag naar Middelburg reizen. De spoorwegen hadden de rijtuigen keurig verdeeld in drie klassen, alsof de standenmaatschappij nog altijd bestond. De zachte stoffering van de eersteklas stoelen waarin het gezin met hun drie jonge kinderen reisde was heel comfortabel. Op het station in Middelburg werden ze met het rijtuig opgehaald door de tuinman van De Griffioen, die volgens afspraak het huis vooraf had schoongemaakt.

De frisse lucht en mooie natuur waren een weldaad voor Johannes, zijn

vrouw en kinderen. Onbekommerd kon het echtpaar genieten van hun kroost dat op het landgoed naar hartenlust speelde. Zo mochten ze in de bokkenwagen met een echte bok ervoor rijden en spelevaren op het water met een roeiboot.⁴⁸ Vooral voor Adri had het water grote aantrekkingskracht. Later in zijn huwelijksgedicht, toen hij inmiddels een Stoomvaartmaatschappij had opgericht, werd hieraan gerefereerd: 'Het knaapje is reeds vroeg aan 't varen; Zwalkt op Griffioen's wijde baen'.⁴⁹ Die roeiboot werd onderhouden door de tuinman die ook het koetshuis, de paardenstal en de orangerie schoon moest maken. Het vrije spelen betekende veel voor de kinderen. Ze maakten plezier met het varken, de twee geiten en de kippen, en speelden tussen de talrijke vruchtbomen. Marie genoot van de weelderige moestuin en de bloemenkas die haar liefde voor tuinieren deden ontwaken.⁵⁰ Natuurlijk gebeurde dit alles onder toezicht van een kinderjuf en overig personeel.

Het imposante gebouw van de oude buitenplaats De Griffioen maakte op de vierjarige Marie grote indruk. Binnen hingen niet alleen de familiewapens, maar ook een geschilderde stamreeks met zesendertig portretten van haar roemruchte voorgeslacht. Het landgoed had een lange geschiedenis en kwam al voor in een oud gedicht, *Mei-lied* uit 1769, geschreven door de toenmalige eigenaar mr. A. van de Putte Schorer 'Ter gelegenheid van een vrolijk landtogtje' door voorouder Sara Catharina Mathias Pous, haar kinderen en aanhang op 5 mei.⁵¹ Het gedicht bevond zich in het familiearchief op het landgoed.⁵² Dit omvangrijke archief toonde de familieherkomst, de imponerende geschiedenis van de VOC en de WIC, inclusief de tragedie van slavenhandel en slavernij.⁵³ Marie haar voorvaderen behoorden niet alleen in 1602, als rijke Amsterdamse suikerbakkers, tot de oprichters van de VOC maar zaten ook eeuwenlang als bewindvoerders in de top van het compagnie-management. In Zeeland maakten zij deel uit van een kleine regentenselite die overging van vader op zoon. Deze groep Zeeuwse bewindhebbers en hun families profiteerden van de overzeese rijkdommen en vergaarden veel kapitaal dat voor het grootste deel werd belegd in grond en obligaties. Van die rijkdom zou Marie later haar voordeel trekken.

Op een oude plattegrond van Middelburg uit 1669 door Cornelis Goliath, is De Griffioen reeds te zien. De buitenplaats lag aan de rand van de Seisvest naast de 'Domburgse Watergang'. Rondom de bebouwing lag een formeel ingerichte tuin met lanen en bomen, een wijngaard, sinaasappel- en palmbomen, een vijver en bloemperken. Tussen het groen stonden beelden en beschilderde vazen. Een romantisch prieel werd vervangen door een fraai theehuis in barokstijl, dat nog altijd bestaat.

De eerste eigenaar van deze exotische luthof was in 1692 de kaapvaarter, buskruitfabrikant en burgemeester van Middelburg Hermanus van

de Putte. Evenals de voorvaderen van Marie had hij veel geld geïnvesteerd in de Middelburgsche Commercie Compagnie (MCC), de illegale goederen- en slavenhandel, en was daardoor benoemd in het college van directeuren.⁵⁴ Veel smokkelschepen, ook wel lorrendraaiers genoemd, waarbij men het octrooi van de WIC ontdukte, werden door hem geëquipeerd. Als exploitant van twee kruitmolens, 'Niemand sonder vijand' en de 'Grenadier', voer hij wel bij oorlogen en smokkelhandel op West-Afrika. Hij leverde aanzienlijke hoeveelheden buskruit aan de WIC en de Admiraliteit.⁵⁵ De verfraaiing van De Griffioen werd betaald uit de kaapvaart en de slavenhandel waarmee goed geld werd verdiend. Mensenhandel was winstgevend en voor het illustere gezelschap van voorzaten van Marie Tak van Poortvliet, waarvoor Van de Putte Schorer zijn *Mei-lied* componeerde, was dit hun bestaansgrond. Op die mooie meidag waren ze zich niet bewust (of wilden ze zich niet bewust zijn) van het grote Zeeuwse aandeel in de trans-Atlantische slavenhandel waarbij ongeveer 268.500 Afrikanen naar Amerika werden getransporteerd, de helft van de totale Nederlandse slavenhandel.

In 1794 kwam De Griffioen in bezit van de familie Tak van Poortvliet. De diepgelovige en gefortuneerde Jacoba van den Brande had het landgoed nagelaten aan dominee Johannes de Fremery. Hij was de overgrootvader van Marie. Van die rijke maar ook beladen geschiedenis was ze nog onwetend toen ze er de vakanties doorbracht en het grootste deel van de dag met broertje Adri in de tuin speelde. Walcheren was voor haar als kleuter van vier een levend prentenboek. Het groene eiland met eeuwenoude bomen werd aan alle kanten omringd door ongerepte stranden. Op de vette kleigrond groeide zware tarwe, kleurrijke boekweit en allerlei groentes, en op het door hagen omgeven grasland graasden paarden en koeien. Weggetjes met meidoornheesters verbonden de dorpen onderling en erlangs lagen boerderijen en fraaie buitenplaatsen. De boerenbevolking ging gekleed in vrolijk gekleurde klederdracht die het best te bewonderen was op donderdag, wanneer zij met hun zogenaamde verenwagens (huifwagens) en paarden naar de markt in Middelburg gingen. Met de stugge geaardheid van de Zeeuwse boerenbevolking en hun lommerrijke omgeving raakte Marie al snel vertrouwd. Sterker nog, het bracht een levenslange passie voor het eiland Walcheren en zijn bevolking met zich mee. Later zou haar familiebezit op het eiland zelfs de voedingsbodem vormen voor haar vernieuwend landbouwinitiatief.

Tijdens deze zomervakanties probeerde Johannes Tak van Poortvliet de liefde voor de Zeeuwse cultuur over te brengen op zijn kinderen. Het leek hem een goed idee om zijn kinderen aan te kleden in de Zeeuwse klederdracht en hen daarin te portretteren. Marie droeg als struis Zeeuws boerinnetje een boterkorffje aan haar arm en Adri was gekleed in een buis van

zwarte lakense stof en een halflange broek met rond het middel zilveren platen (afb. 2). Op zijn hoofd had hij een rond hoedje waarop een fluwelen band met rozen prijkte. Aan het mutsje van Marie zaten blauwe geborduurde strikken met gekleurde bloemen. Op haar voorhoofd droeg ze de gouden voorhoofdsnaald waarop twee zwaantjes waren gegraveerd die duiden op rijkdom. De fotograaf encsceneerde een Walcherse verenwagen met paard, door een bokkenwagen met geit. Marie en Adri mochten in kostuum erop plaatsnemen. Het leverde een aansprekende foto op (afb. 3). Het portret in klederdracht kondigt onbedoeld ook nog iets anders aan: zowel Marie als Adri zou zich later een groot deel van hun leven intensief gaan bezighouden met de landbouw en het Zeeuwse boerenbedrijf.⁵⁶

2 (links) Adri en Marie in Zeeuwse klederdracht, ca. 1875
3 (rechts) Adri en Marie in de bokkenwagen, ca. 1875

Voor Johannes was deze zomervakantie van 1875 echter ook omgeven met treurigheid. Er vertoonde zich namelijk een deuk in zijn carrière. Bij de landelijke verkiezingen hadden de kiezers in het district Middelburg de voorkeur gegeven aan een antirevolutionair, omdat Tak van Poortvliet als progressief-liberaal de onderwijshervorming en de openbare ‘volksschool’ ondersteunde.⁵⁷ De verbetering van het volksonderwijs was tegen het zere been van de conservatieven die de vrije ontwikkeling van het bijzonder onderwijs wilden waarborgen. Johannes voelde zich hierdoor diep beledigd, zelfs zozeer dat hij als hun afgevaardigde geen voet meer in het Kamergebouw wenste te zetten. Gelukkig bleek dat hij nog een trouwe aanhang in Middelburg had die hem een album met honderden handtekeningen van Zeeuwse liberalen aanbood. Zodoende was hij ook milder gestemd afgereisd voor zijn zomervakantie naar De Griffioen.

Hoewel zijn ontwerp voor een stoomvaartdienst tussen Vlissingen en New York door de Kamer was afgewezen kreeg hij wel steun voor zijn initia-

tief voor de stoomvaartlijn Vlissingen-Queensborough, die werd uitgevoerd door stoomvaartmaatschappij 'Zeeland', waarvan hij president-commissaris werd. Met genoegen had hij bij de oprichting steun gekregen van prins Hendrik, de broer van koning Willem III, die affiniteit had met de marine en ook wel 'de Zeevaarder' werd genoemd.⁵⁸ Op 19 juli stroomde de binnen- en buitenlandse pers toe om de *maiden voyage* naar Londen, die het internationale belang van de lijn moest benadrukken, te verslaan. Prins Hendrik zat met de vader van Marie, en vele internationale prominenten, aan bij een inwijdingsdiner in een loods in Vlissingen.⁵⁹

In politiek opzicht kreeg zijn carrière een paar dagen later een andere wending. Op 23 juli hoorde Marie, toen ze 's avonds in bed lag, een serenade klinken. Voor De Griffioen speelde een orkest ter ere van haar vader. Volkomen onverwachts had hij van de bevolking uit Zutphen 1519 stemmen gekregen als afgevaardigde voor de Tweede Kamer. Dat bracht veel commotie teweeg op het landgoed. De volgende dag werd hij uitgewuifd door zijn vrouw en kinderen en reisde hij spoorwegs af naar Zutphen. Daar hadden de Zutphenaren een groot feest met muziek voor hem georganiseerd. Aan het eind van de avond klonk een daverend hoera met 'leve Tak' uit duizend kelen. Hij sprak daarop het dankwoord uit over het in hem gestelde vertrouwen.⁶⁰

De toekomst lachte het jonge gezin weer toe. Door het nagelaten vermogen kon Tak van Poortvliet zich geheel aan de politiek wijden. Hij had een geweldige vrouw die hem drie prachtige gezonde kinderen had geschonken en als klap op de vuurpijl kocht hij in 1875 een statig herenhuis op een groot perceel aan de Haagse Sophialaan.

Het ouderlijk huis aan de Sophialaan

In het voorjaar van 1876 verhuisde de vijfjarige Marie met haar vader, moeder, broer, zus en personeel naar hun nieuwe huis aan de Sophialaan 9 (afb. 4). Het monumentale pand De Alexanderhof stond in het Haagse Willemspark en had al illustere bewoners en bezoekers gekend.⁶¹ De vader van Marie kocht het huis voor f 50.000 van de suikerfabrikant Th.R.N. Lucassen, inclusief de porseleinen kachels, het badtoestel in de badkamer, de jaloezieën, het prieel en de kippen- en fazantenhokken in de tuin.

Oorspronkelijk was de fraaie villawijk het wandelpark van koning Willem II geweest. De twee wegen die de woonwijk doorkruisten zouden genoemd worden naar zijn kinderen: Sophialaan en Alexanderstraat. Vlakbij stond de imposante Willemskerk. De eerste bewoners van de wijk waren kapitaal-krachtige mensen uit Nederlandsch-Indië die zich na een vroegpensioen met hun grote gezinnen hier vestigden. Johannes voelde zich in deze stads-

4 Sophialaan 9, Den Haag

wijk, die een ongekennde allure en monumentaliteit bezat, geheel op zijn gemak. Het vele groen van het Willemspark beviel hem en vooral de lucht vond hij aanzienlijk beter dan op de Koninginnegracht. Aan de brede Sophialaan met schelpentrottoirs stonden aan weerszijden rijen iepen met daartussen gaslantaarns. Het pand op nr. 9 was een onderdeel van een vrijstaand symmetrisch bouwblok van twee herenhuizen dat in 1860 door architect Quirinus Wennekers in eclectische stijl was ontworpen. De lijstgevels waren witgepleisterd en de ingangstravee sprong wat naar voren. Zowel de grandeur van de buitenkant als het rijkversierde interieur van het pand en de grote tuin beantwoordde aan de groeiende status van politicus Tak van Poortvliet.

Jan Douwes Dekker met familie waren de eerste bewoners van de Sophialaan 9 geweest. In de zomer van 1862 logeerde diens broer, de schrijver Multatuli (Eduard Douwes Dekker), in het pand.⁶² Zijn boek *Max Havelaar* was in 1860, met behulp van zijn broer Jan via de vrijmetselaarsloge, door Jacob van Lennep gepubliceerd. Hoewel gecensureerd omdat het vooral geen politiek pamflet mocht worden, klonk de aanklacht tegen het corrupte koloniale systeem in Nederlandsch-Indië erin door.⁶³ Het bezorg-

de niet alleen de bewoners van het villapark maar ook de Tweede Kamer koude rillingen. Multatuli vergeleek de stadswijk later met de zeventiende-eeuwse koopmanshuizen in Amsterdam: 'De Keizersgracht en Heerengracht zijn aangelegd van het geld der "edele" West-Indische Compagnie, zoals nu het Willemspark in Den Haag door Vrij-arbeiders en Kultuurprocentmannen.'⁶⁴

Eind 1862 werd jonkheer Joan Cornelis Reynst eigenaar van Sophialaan 9. Zijn kleinzoon Louis Couperus, die later romans over het Haagse milieu als *Eline Vere* zou schrijven, kwam als kleuter regelmatig bij zijn geliefde grootvader op bezoek. Hij herinnerde zich dat hij 'onvergeetbare oublietjes' op een zilveren schaalje kreeg van huishoudster juffrouw Kuypers. Vervolgens ging hij naar de overkant, op nummer 10 waar tante Baud-Couperus woonde, 'die een spel had met heel grootte knikkers, prachtige knikkers, waar je niet meê mocht knikkeren, maar wel belegering-spelen, in den salon'.⁶⁵ Tegenover De Alexanderhof bevond zich namelijk een soortgelijke 'twee onder een kap', die eigendom was van Guillaume Louis Baud, de voormalige minister van Koloniën.⁶⁶ Hij was getrouwd met de tante van Couperus. In diens boeken spelen de panden aan de Sophialaan een rol van betekenis. Ten tijde van de verhuizing van de familie Tak van Poortvliet woonde op nummer 10 niet langer de familie Baud, maar de boekverkoper G.J. Blussé. Vanaf 1879 woonde de Groninger mr. Oncko Wicher Star Numan er, die in 1880 als eerste niet-adellijke figuur griffier zou worden bij de Eerste Kamer. Net als Tak van Poortvliet bezat hij een grote werkdrijf en een hoge intelligentie. Ze zullen vaak bij elkaar op bezoek zijn gegaan. Hij woonde op de Sophialaan 10 met zijn adellijke vrouw Johanna Agathe van Swinderen en drie kinderen, die in leeftijd verschilden met die van de kinderen Tak van Poortvliet. Toen Marie acht jaar oud was werd, na een levenloos kind, de eerste dochter, Catharina, geboren.

Het nieuwe huis aan de Sophialaan paste de familie Tak van Poortvliet als een handschoen. Marie zou het ruime pand met de grote tuin bijna dertig jaar bewonen. Zij verliet pas met vijfendertig jaar het huis om zelfstandig te gaan wonen. Op de vijfjarige Marie maakte het immens grote pand diepe indruk. Links van de imponerende hal waren twee aansluitende ruim bemeten woonkamers en rechts bevonden zich de eetzaal en de keuken waar een trap naar een hoge kelder leidde. Omdat alle vertrekken gesitueerd waren rondom de hal verkreeg het interieur, ondanks de monumentale grandeur, een besloten en gezellige sfeer. Vanuit de hal voerde een brede trap naar de eerste verdieping met wederom een hal en daaraan zes slaapvertrekken. Op de zolderverdieping waren nog eens vijf ruime kamers met onder andere twee dienstbodenkamers.⁶⁷ Die laatste voorziening was ook nodig want door de uitbreiding van het gezin werkte in huize Tak van Poortvliet

aan de Koninginnegracht een stoet van zes dienstboden. Zij kwamen overal vandaan, uit Heiloo, Harlingen en Middelburg.⁶⁸

Voor het onderwijs en de begeleiding van de kinderen werd gezorgd. Toen Marie vijfenhalf jaar oud was kwam er een rijtuig voorrijden met daarin een Zwitserse gouvernante. Zij heette Susanna Bertha Sauser en was afkomstig uit het dorp Sigriswil in het kanton Bern.⁶⁹ Dit prachtige dorp met uitzicht op de bergen en de Thunersee had zij verlaten om haar brood in den vreemde te verdienen. Voor die tijd werkte ze in Nijmegen. Een Franssprekende gouvernante was gebruikelijk in hogere kringen en werd als statussymbool gezien. Vooral Zwitserse gouvernantes waren in trek. Zij werden veelal goed opgeleid aan onderwijsinstituten met de revolutionaire ideeën van Henri Pestalozzi.⁷⁰ Susanna was Nederlands Hervormd en daardoor konden de ouders hun kroost met een gerust hart aan haar toevertrouwen.⁷¹ Als inwonend gouvernante bood ze de kleuters Marie en Adri in hun eigen huiselijke omgeving een opleiding in het elementaire onderwijs, in het Frans.

Tijdens de winterdagen, wanneer het sneeuwde en vroom, was de Sophia-laan sprookjesachtig mooi. De feesten van Sint-Nicolaas, Kerstmis en Oudjaar waren voor de kinderen Tak van Poortvliet grote momenten waar ze in blijde verwachting naartoe leefden. Ongetwijfeld stond er een flonkerende kerstboom in de hal. Ook hun verjaardagen werden feestelijk gevierd met vele geschenken van hun ouders en bedienend personeel. In mei was er kermis in Den Haag waar een 'bonte, rookerige, smookerige' sfeer heerste 'met kramen in het Voorhout, met Basch, de toovenaar-goochelaar, Oscar Carré, dikke wafeldames overal, en de poffertjeskraam van Max op den Vijverberg'.⁷²

Op 23 juni 1877 werd het gezin verblijd met de geboorte van Joanna Elisabeth Tak van Poortvliet (afb. k11).⁷³ Ze kreeg de roepnaam Bé en met haar was het gezin compleet. Als oudste zus voelde Marie zich verantwoordelijk voor haar zes jaar jongere zusje, vooral later toen zich bij Bé in haar adolescentie een psychiatrische ziekte zou manifesteren.⁷⁴ Bij de geboorte was nog niets merkbaar. Uiterlijk was zij een heel mooi kind. Vanwege de bevalling van moeder Christina ging het gezin die zomer niet naar De Griffioen. Zij kreeg het nu druk als moeder van vier kinderen (afb. 5). Om haar zorgen te verlichten werd op 26 april 1878 de eenentwintigjarige Elisabeth Wijtman als kinderjuffrouw aangesteld. Via een kennis, die de geboorteadvertentie van Bé in de *Middelburgsche Courant* had gezien, had zij op goed geluk een bezoek aan de familie gebracht. Deze eenvoudige, liefdevolle Zeeuwse vrouw zou de familie zestien jaar trouw dienen.⁷⁵ Zij ging de volgende zomer mee met de familie naar De Griffioen, waar prachtige fotoportretten werden gemaakt van het voltallige gezin.

Het bezit van een familiebuitenplaats betekende eveneens 'het eigenlijke domein van een *extended* familieleven', want in de zomer zag Marie haar

5 Het gezin Tak van Poortvliet, 1878

Zeeuwse familie met neefjes en nichtjes, hun dienstmeisjes, gouvernantes en kindermisjes. Voor de notabele aristocratie was de familie-identiteit onlosmakelijk verbonden met hun grond en bezittingen.⁷⁶ Aan de familie-feesten op het landgoed nam ook Pieter Lodewijk Tak deel, die nog aan het begin stond van zijn spraakmakende carrière. Deze neef van Johannes Pieter Roetert Tak van Poortvliet was een intelligente, kunstzinnige en sociaal bewogen man.⁷⁷ Sinds 1 april was hij mederedacteur buitenland van de *Middelburgsche Courant*, zijn eerste betaalde baan. Door de afschaffing van het

dagbladzegel in 1869, de hoge belasting via het zegelrecht op dagbladen, verscheen de vooruitstrevende krant dagelijks en al spoedig viel bij de lezers de goed verzorgde stijl van Taks artikelen op.⁷⁸ Net als zijn neef zou Tak het vooruitstrevende liberalisme omarmen zodat er veel viel te bespreken tijdens familiebijeenkomsten op De Griffioen. Het verlichte liberalisme werd evenals het socialisme in de *Middelburgsche Courant* breed uitgemeten. Johannes Tak van Poortvliet was net als zijn zus Dina een leven lang geabonneerd op de krant. Daarnaast had hij een abonnement op *Het Vaderland, Algemeen Handelsblad, Nieuwe Rotterdamsche Courant, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* en *Weekblad voor Zeeuwsch-Vlaanderen*.⁷⁹

De politieke trammelant

Vol triomf zat de vader van Marie opnieuw in de Tweede Kamer, nu als afgevaardigde van het district Zutphen. Nooit meer zou hij in die functie de Provincie Zeeland vertegenwoordigen en dat deed hem pijn, want hij koesterde zijn provincie van herkomst zeer. Maar al spoedig nam een vraag van de gemeenteraad van Elst hem volop in beslag. Er was daar sprake van kiezersbedrog door gefingeerde aangiften voor patentbelasting. Wie namelijk geen directe belasting betaalde was volgens de grondwet niet kiesgerechtigd. Als rapporteur pleitte Johannes voor een wijziging van de grondwet en deze verandering van de kieswet zou weldra zijn belangrijkste doel binnen de politiek worden. In 1877 werd hij, achtendertig jaar oud, minister van Handel en Nijverheid in het kabinet-Kappeyne van de Coppello. Hij kreeg daarmee de leiding over een nieuw ingesteld departement. Er rustte nu een zware verantwoording op zijn schouders en thuis stelde hij de regel in dat er niet over politiek gepraat mocht worden. Dat kon namelijk zijn weerslag hebben op het jonge gezin. Hij wilde dat zijn kinderen zorgeloos en onbekommerd op zouden groeien. Toen Adri ouder werd en wel eens een zitting wilde bijwonen waarin zijn vader een centrale rol speelde, werd dat door zijn vader niet gefaciliteerd. Hij zorgde in ieder geval nooit voor een kaartje op de gereserveerde tribune.⁸⁰

Kappeyne van de Coppello en Tak van Poortvliet kenden elkaar al langer. Ze kwamen beiden uit Middelburg. Bij Sociëteit De Witte hadden ze als energieke liberalen gedebatteerd en waren goede vrienden geworden. Die debatavonden aan de 'ronde tafel' boden niet alleen een politieke oefenschool maar ook 'een verkenning, onderbouwing en verspreiding van het liberale gedachtegoed'.⁸¹ Ze ontwikkelden concrete plannen over de in hun ogen ideale maatschappij. Kappeyne van de Coppello werd getypeerd als een sterke persoonlijkheid maar ook als een zonderlinge intellectueel. In de avond, wanneer de vader van Marie hem nog wel eens een bezoek bracht,

placht hij hem dan volgens overlevering liggend, 'in een wit en zeer luchtig neglige', op zijn buik aan te treffen te midden van staatsstukken. Bij voorkeur studeerde hij de hele nacht door.⁸²

In het nieuwe kabinet probeerde Tak van Poortvliet de noodlijdende economie vlot te trekken door de aanleg van kanalen voor de binnenlandse scheepvaart. Voor de technische berekeningen had hij de jonge waterstaatkundige Cornelis Lely aangetrokken. Hij diende binnen een paar maanden de Kanalenwet in, die na een lange discussie over de heterogeniteit en de slechte financiële onderbouwing werd verworpen.⁸³ Die vernedering was voor Tak van Poortvliet onverteerbaar, want hij zag daarin de afkeuring van het hervormingsbeleid van het kabinet. Onmiddellijk diende hij zijn ontslag in bij de koning waarop eveneens Kappeyne aftrad. Ook hij was door zijn kabinet niet gevolgd in zijn vlucht vooruit. Op 20 augustus 1879 was de kabinetscrisis een feit.

Keer op keer zou blijken dat de financiële onafhankelijkheid van Tak van Poortvliet tegelijkertijd zijn valkuil was. Door zijn gretigheid naar sociale verandering miste hij de diplomatieke vaardigheden om te navigeren door het doolhof van belangen in de Tweede Kamer. Zijn meer behoudende collega J.G. Gleichman, minister van Financiën, noemde hem dan ook 'contactarm, gevoelloos en egoïstisch, meer man van het hoofd dan van het hart'.⁸⁴ De onenigheden sloegen niet alleen een wig in de liberale geledingen maar ook in de vriendschap met Kappeyne van de Coppello. Na zijn vertrek uit de regering werd Tak van Poortvliet leider van de vooruitstrevende liberalen en pas in 1891 zou hij weer minister worden in het kabinet-Van Tienhoven-Tak. Tot die tijd was hij lid van de Tweede Kamer als afgevaardigde voor diverse kiesdistricten.⁸⁵

De kinderen Tak van Poortvliet hoorden weinig over de politieke tram-melant van hun vader. Wel zullen ze gemerkt hebben dat er zo af en toe iets gaande was buitenshuis. Door de jaren heen kreeg hij ook steeds meer nor-sere gelaatstrekken.⁸⁶

Een patriciërsopvoeding

In deze jaren van politieke turbulentie werden Marie en haar zusjes en broertje als voorbeeldige patriciërskinderen opgevoed. Ze kregen les van de Zwitserse gouvernante en naast haar waren er in huize Tak van Poortvliet heel wat meer personeelsleden werkzaam: zes dienstbodes, een kinderjuffrouw, een tuinman, een koetsier, een naaister en een kok. Moeder Christina hield daarop een toezienend oog. Daarnaast moest ze de sociale omgang met de hogere kringen zorgvuldig en efficiënt regelen, want het ont-vangen van bezoekers ging met veel rituelen gepaard, die nauw luisterden.

Toen Marie ouder werd was het pousseren van kaartjes, met andere woorden het op visite gaan bij kennissen, een kunst. Uitnodigingen voor diners en bals waren dé manier om binnen te komen in kringen met geschikte huwelijkspartners. Die vaardigheden moest Christina zien over te brengen op haar dochters Marie, Truus en Bé, omdat ze immers het huwelijk als bestemming hadden.

De Zwitserse gouvernante was voor de begeleiding van de meisjes belangrijk. Marie zou een groot deel van haar jeugd onder het wakend oog van Susanna leven, wanneer zij buitenshuis ging. Die controlerende functie zou later een hobbel blijken in haar ontwikkeling naar zelfstandigheid. Susanna bracht haar in eerste instantie discipline bij voor de toekomstige taak als echtgenote en moeder. Voor haar broer Adri lag dat anders, want als zoon zou hij worden opgevoed voor zijn taak in de wereld buitenshuis. Vanaf zijn tiende jaar ging hij naar de Nutschool om daarna rechten te studeren in Leiden.

Marie werd, net als haar zussen, niet voor een vak opgeleid. Met de gouvernante sprak zij Frans, zoals in die tijd gebruikelijk was in hogere kringen. Daarnaast onderwees Susanna Duits en Engels, geschiedenis, geografie, mythologie, rekenen, literatuur en godsdienst. Fundamenteel voor de meisjes Tak van Poortvliet was het onderricht in handwerken, dat voor het komende moederschap, de huishouding en de liefdadigheid goed van pas zou komen. De stelregel gold dat de handen van een meisje nooit mochten rusten. Die bezigheid werd meer gestimuleerd dan het lezen van een boek. Marie genoot van de muzieklessen en het bleek al gauw dat ze, in tegenstelling tot Adri, muzikaal was aangelegd.⁸⁷ Het zou goed kunnen dat ze haar eerste pianolessen kreeg van de Zwitserse gouvernante. Marie beseftte toen nog niet dat muziek een van haar grote passies zou worden. Voorop stond dat zij werd 'opgeleid' om zich goed te kunnen bewegen in haar soort van kringen. Daar hoorde niet alleen een beschaafde conversatie bij maar ook pianospel. Marie en haar zusjes leerden vooral de regels van etiquette, die onmisbaar zouden zijn voor jonge meisjes: 'Het gaan zitten en opstaan op vrouwelijke wijze, in de rij lopen, in een rijtuig stappen, een vertrek binnentreden, het voorstellen en buigen, een gast begroeten, het pousseren van een kaartje, correct taalgebruik, een voor de omstandigheden geschikt onderwerp voor de conversatie inbrengen, het gebruik van een zakdoek, handschoenen en waaier en op de juiste wijze lachen.'⁸⁸

Hoewel ze in een vorm werd gekneed verliep het leven van Marie tot haar twaalfde jaar tamelijk zorgeloos. Ze was gezond, vrolijk en ondernemend van aard. De sfeer in huize Tak van Poortvliet was door de hartelijkheid van moeder Christina prettig, dat blijkt ook uit het feit dat de beide Zwitserse gouvernantes lang bleven. Die gezelligheid was in Haagse kringen

I EEN MEISJE VAN STAND

lang niet altijd het geval. Soms was het luxelevens in Den Haag voor Marie ook wat saai, maar elk jaar waren daar weer de zomervakanties op De Griffioen. Daar kon ze het stadse leven achter zich laten en heerlijk ravotten in de natuur.

Tijdens die vakanties was er ook tijd voor het maken van foto's. Toen Marie elf jaar oud was werd ze, samen met haar zusjes en broer, geportretteerd door de Middelburgse fotograaf C.W. Bauer. Hij werkte met de allernieuwste fotografische procedés en kreeg later bekendheid met zijn foto's van beroemdheden zoals de koningin van Roemenië.⁸⁹ Naast de geposeerde foto van de kinderen Tak van Poortvliet waarop ze keurig zijn aangekleed (afb. 6), maakte Bauer ook ongedwongen foto's buiten bij de theekoepel van De Griffioen. Hierop zien we Marie met een stok waarmee ze zojuist met andere kinderen had gespeeld (afb. 7). Dat onbezorgde spel hadden zij te danken aan hun Zeeuwse kinderjuf Elisabeth Wijtman. Op afstand hield zij hen in de gaten. Bauer vereeuwigde ook de kinderen in de roeiboot, terwijl hun ouders en tante Dina toekeken vanaf het balkon van de theekoepel (afb. 8).

6 Bé, Adri, Marie en Truus,
ca. 1882

7 Kinderen Tak van Poortvliet voor theekepel De Griffioen, ca. 1882

8 Kinderen Tak van Poortvliet in de boot bij de theekepel aan de Domburgse watergang, ca. 1882